

Офіційне повідомлення про українізацію трьох корпусів було оголошено в наказі по Київському військовому округу, виданому командувачем округу полковником Обручевим 23 травня на першому з'їзді представників армії Південно-Західного фронту [3, 26 травня]. Хоча неофіційно ще раніше від делегації Української Центральної Ради, яка поїхала 11 травня з міністром Керенським до Брусілова, було одержано телеграму, в якій говорилось про те, що міністр затвердив створення 1-го Українського полку імені гетьмана Б.Хмельницького та Українського військового генерального комітету, який відає всіма військовими організаціями і відповідає за всі організаційні комітети, і що головнокомандувач Південно-Західного фронту призначив три корпуси для поповнення українцями [4, 14 травня]. Фактично ж уряд і Ставка затягували переговори і чинили різні перепони щодо українізації російської армії.

Коли аналізувати динаміку розвитку українського військового руху протягом весни 1917 р., то помітна така його особливість, як поступове його поширення на нові території. Він охоплював дедалі більші солдатські верстви як тилкових, так і фронтових частин. Бурхливе зростання українського військового руху ставило на порядок денний перехід до вищого типу організації, тобто заснування загальнонаціонального військового органу, який би став на чолі українізації армії і приступив до створення українських військових частин. Це питання мав вирішити Всеукраїнський військовий з'їзд,

ініціатором скликання якого виступив Клуб імені гетьмана П. Полуботка. Щоб не опинитись на узбіччі подій і зміцнити свої позиції, його підтримала й Центральна Рада. Загалом, весна 1917 року стала періодом зародження і розгортання українського військового руху та початком українізації російської армії, незважаючи на опір Тимчасового уряду, ряду російських політичних партій та великої частини шовіністично настроєних солдатів-росіян.

1. Гольденвейзер А. А. *Из Киевских воспоминаний (1917–1920) // Революция на Украине по мемуарам белых.* – М.,–Л., 1930. 2. Христюк П. *Замітки і матеріали до історії української революції (1917–1920 рр.).*– Відень. – 1920. – Т.1. 3. *Нова Рада.* – 1917. 4. *Робітничая газета.* – 1917. 5. *Російський військовий історичний архів.* 6. *Голубко В. Армія Української Народної Республіки.* – Львів, 1997. 7. *Монкевич Б. Піонери українського війська.* – Табор. – №4. 8. *Винниченко В. Три тисячі шукачів // Робітничая газета.* – 1917. 9. *Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції (1917-1920 рр.).* – Відень, 1921. 10. *Киевская Мысль.* – 1917. – 22 апреля. 11. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.* 12. *Воин свободной России.* – 1917. 13. *Ткачук А. Г. Крах спроб Центральної Ради використати українізовані військові формування в 1917 р. // Український історичний журнал.* – 1967. – № 8. 14. *Млиновецький Р. Нариси з історії визвольних змагань 1917–1918 рр.* – Чужина, 1970.

УДК 94(477)“1917”

І.Я. Хома

Національний університет “Львівська політехніка”,
Інститут гуманітарних і соціальних наук

ДО ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ НА НАДДНІПРЯНЩИНІ У 1917 РОЦІ

© Хома І.Я., 2004

Розкривається процес становлення військової формації Українських Січових Стрільців галицького зразка на Наддніпрянщині в процесі відродження української держави у 1917 р.

The article describes with the process of Ukrainian military formation Sitchovi Striltsi establishment of Halychiyan pattern in Dnipro region, during revival of Ukrainian state in 1917.

У процесі становлення української держави на тринадцятому році її незалежності

сучасна історична наука покликана взяти безпосередню участь у розбудові України. Тому

часто сучасний дослідник ставить перед собою ряд завдань: проаналізувати не тільки історичне минуле українського народу для створення цілісної картини, але, провівши паралель із сьогоденням, запропонувати проаналізовані події історії для практичного втілення. Тобто історія фактично буде теоретичну базу для суспільства, щоб навчити його уникати помилок попередників і навіть прогнозувати майбутнє.

Актуальність даної теми викликана тим, що у 2004 р. ми відзначатимемо 90-ту річницю від часу створення військової формації Легіону Українських Січових Стрільців (УСС). Сформований на території Східної Галичини у 1914 р. в складі Австро-Угорської імперії, легіон став першою українською військовою організацією в новітній історії України, а у 1917 р. стрілецький військовий рух набув всеукраїнського значення, утвердившись на Наддніпрянщині. Крім того, з січовим рухом пов'язана ціла епоха змагань за українську державу в середині першої половини ХХ ст., а також плеяда видатних військових та політичних діячів.

У сучасній українській історіографії ця проблема знайшла своє розв'язання в монографічних дослідженнях В. Голубка [1], М. Литвина і К. Науменка [2], В. Довбні [3], дисертаційному дослідженні В. Задунайського [4].

У монографії В. Голубка “Армія УНР 1917–1918” автор розглядає утворення Галицько-Буковинського куреня Січових Стрільців на її завершальному етапі, у зв'язку зі змінами у військовій політиці Центральної Ради, і загостренні відносин між більшовицькою Росією і Українською Народною Республікою.

Автори праці “Історія Галицького Стрільцтва” М. Литвин і К. Науменко в загальних рисах окреслюють процес становлення січового руху в Києві восени 1917 р. як черговий етап діяльності галицьких січових стрільців.

Найбільш ґрунтовним дослідженням можна вважати монографію В. Довбні “Січові Стрільці Київського формування у визвольних змаганнях 1917 – 1920 років”, де автор акцентує увагу на правових засадах у формуванні цієї бойової одиниці, опираючись на діяльність громадської організації “Галицько-Буковинський комітет допомоги жертвам війни”.

В. Задунайський, окреслюючи загальні тенденції військового будівництва Української

Народної Республіки, приділяє увагу і січовому стрілецтву як невіддільній частині збройних сил УНР.

Проте і сьогодні залишаються нерозв'язаними такі питання, як: організаційні процеси галицького стрільцтва у таборах для військовополонених Росії в період національної революції 1917 р., ставлення російської і української влади до військовополонених українців, формування і значення ідейних засад у створенні військової формації січових стрільців тощо.

Тому при написанні статті автор поставив собі за мету, опираючись на багатий фактичний матеріал та оцінки сучасних дослідників і учасників тих подій, простежити етапи зародження і впровадження стрілецького руху на Наддніпрянщині у 1917 р. Основна увага приділена тим умовам, в яких військовополонені УСС організували українську національну військову одиницю.

Військові події 1914–1917 рр. на українських землях характеризуються як героїзмом, так і драматизмом. Героїзм ми можемо пов'язувати із участю і перемогами українських солдатів у ході Першої світової війни у складі армій двох воюючих імперій (Австро-Угорської і Російської). Драматизм полягає в тому, що фронт основних військових кампаній пролягав через територію України, в результаті чого українські солдати по обидва боки фронту були приречені воювати один проти одного. Ціною десятків тисяч жертв і військовополонених заплатив український народ за участь у боях Першої світової війни, в умовах бездержавності і захисту територіальної цілісності імперій.

Проте весна 1917 р. позначилась в історії України початком чергового етапу відродження української державності після більше ніж двохсотрічної перерви.

Безпосередню участь у цих державотворчих змаганнях взяли представники всіх етнічних українських земель, що перебували в той час на теренах Росії. Особлива роль належить військовополоненим галичанам з числа УСС і українців, які входили до складу австрійської армії. Основним їх кредо за словами полковника Є. Коновальця було: “З'їжджаючи до Києва з різних московських таборів із постановою служити в українській правильній армії” [5, 7]. Процес організації українського

національно-визвольного руху в середовищі військовополонених розпочався після становлення української державної влади і українізації армії на Наддніпрянщині і пройшов декілька етапів формування залежно від загальних суспільно-політичних тенденцій.

Центрами поширення українського національно-визвольного руху в середовищі військовополонених галичан стали табори в містах Царицин і Дубовка*, а також Київ, де був створений влітку 1917 р. “Галицько-Буковинський комітет допомоги жертвам війни” [6, с.144], хоч сучасник В. Кедровський вважає, що цей комітет почав працювати ще у квітні 1917р. [7, с. 210]. Засновниками цього комітету були галичани Д. Левицький, М. Шухевич, М. Сабот, М. Балтарович та І. Герасимович [8, с. 34].

У Дубовці в березні 1917 р. зосередилась еліта УСС (поручники А. Мельник, Р. Сушко, чотари В. Кучабський, І. Чмола, хорунжі М. Матчак, Д. Герчанівський та інші) [9, с.179], а в Царицині з кінця 1916 р. перебував хорунжий 35-го полку австрійської армії Є. Коновалець [10].

Автори праці “Історія ЗУНР” М. Литвин, К. Науменко стверджують, що М. Грушевський в перші дні свого головування у Центральній Раді звернувся до міністра юстиції Тимчасового уряду Росії О. Керенського з вимогою звільнення із “заслань і тюрем” полонених українців з Галичини [11, с.11]. Проте військовий стан, який ще зберігався весною–влітку 1917 р. на Південно-Західному фронті між Росією і Австро-Угорщиною і фактично невизнання повноважень Центральної Ради, не змінювали позиції Тимчасового уряду до військовополонених українців австрійської армії, яка, за словами заступник голови Українського військового генерального комітету (УГВК) В.Кедровського полягала у тому, що “російська демократична влада, не говорячи вже про дореволюційну, в галицькому елементі вбачала заразу “мазепинства”, “сепаратизму”, українці полонені були поставлені в найтяжчі умови життя, а далеко тяжчі ніж німці, мадяри і т.д. Тому в той час, як Київ був переповнений

вільно живучими в ньому полоненими чехами, поляками, словаками, а вся Україна німцями, мадярами тощо, українці полонені були розкидані по Туркестані, Сибіру, Далекому Сході, або на болотах Архангельської, Вологодської губернії. Тому до певної міри наївно було з нашого, українського боку звертатися до московської влади з вимогами полегшення їх долі ... “[7, с.210].

Проте, будучи далекими від розуміння політичних реалій, що склалися на Наддніпрянщині весною–влітку 1917 р., запровадження і поширення громадської роботи стало класичним способом підготовки січових стрільців, до діяльності в нових умовах з метою приєднатися до розбудови української держави. Так, зокрема в Дубовці А. Мельник, В. Кучабський, Р. Сушко і І. Чмола організували систематичні лекційні курси з політичної економіки, історії України, географії України тощо [12, с.484]. На основі аналізу статутів російської і австрійської армій було написано один з перших зразків статуту майбутньої української армії під назвою “Муштровий впоряд для піхоти”. Пізніше, взявши за основу цей статут, військова формація січових стрільців пройшла еволюцію від куреня до корпусу, а за Директорії його було взято за основу статуту армії УНР [12, с. 484]. У Царицині організатором громадської роботи став Є. Коновалець. Він засновує тут “Царицинську Українську Раду”, яка займалась підготовкою доповідей і рефератів на актуальні суспільно-політичні теми і навіть організувала театральний гурток [13, с.42]. До здобутків Є.Коновальця слід зарахувати участь у формуванні окремого українського батальйону в Царицинському гарнізоні [13, с.42].

У липні 1917р. процес організації стрілецького руху виходить за межі вказаного середовища, діячі якого стали основними сподвижниками стрілецького руху у 1917–1919 рр. на Наддніпрянщині. Перш за все це пов’язано з особою Є. Коновальця, який в цей час, отримавши відпустку в комендатурі свого табору, приїжджає до Києва, а з вересня 1917 р. постійно тут перебуває [9, с.182]. Його поява в Києві характеризується становленням тісних відносин з “Галицько-Буковинським комітетом допомоги жертвам війни” і популяризацією ідеї створення окремої галицької військової час-

* Місто Царицин розташований на р. Волга, сьогодні це м. Волгоград – обласний центр Російської Федерації. Місто Дубовка також розташоване на р. Волга і на території Волгоградської області.

тини не тільки у комітеті, але і в середовищі Центральної Ради і УГВК [9, с.182].

Слід додати, що питання становища полонених УСС і українців австрійської армії набуло особливого значення після останнього повномасштабного наступу російської армії 16 червня 1917 р.* на Південно-Західному фронті, який завершився фактично катастрофою для російської армії [1, с.72–77]. У результаті цього наступу до полону потрапила значна кількість українців з Галичини, яких було розміщено в Дарницькому таборі біля Києва [2, с.48]. Активізація цієї частини українських полонених була викликана рішенням військового міністерства Тимчасового уряду вислати їх до таборів Росії [7, с.199–203]. Небажання Центральної Ради вплинути на це рішення, а також позиція беззастережного виконання наказу командувача Київського військового округу К.Оберучева спричинили масові втечі з Дарницького табору при підтримці “Галицько-Буковинського комітету” [7, с.203]. В.Кедровський зазначає, що в цей час організація масових втеч галичан і буковинців з таборів Росії за підтримки українських громадських організацій і УГВК було часто єдиним правильним способом розв’язати цю проблему [7, с.211]. В.Голубко вважає, що така позиція Центральної Ради до військовополонених була викликана побоюванням бути звинуваченою в австрофільстві і упертим небажанням мати регулярну армію. У зв’язку з цим у вересні 1917р. Центральна Рада дала вказівку УГВК не приймати до українізованих полків колишніх військовополонених галичан [1, с.121].

Вперше публічно про організацію військового формування січових стрільців на Наддніпрянщині було сказано в 12 листопада 1917 р. у Києві на вічі галичан [19]. Віче організував Галицько-Буковинський комітет допомоги жертвам війни, що було приурочене до рішення від 5 листопада 1916 р., яким австрійський уряд проголосив повну автономію Галичини без поділу її на східну і західну частини [18, с.110]. Це рішення унеможливило проголошення галицькими українцями автономії Східної Галичини, зважаючи на характер відносин між українцями і поляками в ХІХ – на початку ХХ ст. у Галичині. Тому Є. Коновалець заявив на вічі про формування

галицької військової частини для боротьби проти Австрії за визволення українських земель з-під австро-польського панування [8, с.36].

Кардинальні суспільно-політичні зміни в Росії на межі жовтня – листопада 1917 р., пов’язані з більшовицьким переворотом, суттєво вплинули на становлення незалежної української держави, а також відкрили новий етап розвитку українського військового руху. Українська Народна Республіка, яка опинилась силою обставин у стані війни проти німецько-австрійського блоку і стала об’єктом експансії з боку російсько-більшовицької влади, переживала величезні труднощі. Генеральний Військовий Секретаріат усе ж схилився до того, щоб продовжувати воєнні дії, хоч реально в нього не було для того боєдатних частин [1, с.120]. Оскільки українізовані формування, будучи осколком старої армії, значною мірою несли на собі відбиток її розкладу, а тому не відзначалися боєдатністю, піддавалися розкладовому впливові більшовицької пропаганди. Д. Дорошенко змушений був визнати, що “реальної користі від цієї українізації було небагато: солдати розбігалися, не доїхавши до фронту, а у себе в казармах нічого не робили, тільки мітингували, а в потребі не хотіли навіть пальцем поворохнути, щоб допомогти Україні ...” [15, с.36–37]. У зв’язку з цим, у листопаді 1917р. Генеральний Військовий Секретаріат зробив спробу розпочати формування уже не українізованих, а власне українських національних частин [1, с.120].

Така зміна акцентів у побудові української армії відкрила шлях до організації першої регулярної української національної частини – Галицько-Буковинського куреня Січових Стрільців. 12 листопада 1917 р. Генеральний Військовий Секретаріат офіційно видав наказ про початок формування у складі українізованого полку імені П. Дорошенка “Галицько-Буковинського куреня Січових Стрільців” [8, с.37]. А 30 листопада 1917 р. було прийнято відозву “Тимчасової Головної Ради галицьких, буковинських і угорських українців”, в якій говорилось: “Ми галицькі, угорські і буковинські українці, сини єдиного українського народу, в цей важкий час, почуваючи свою відповідальність перед будучими поколіннями, не можемо бути тільки глядачами, а повинні взяти як найдіяльнішу участь в творенні нового

* Усі дати подано за старим стилем.

ладу на Україні і в закріпленні тих всіх свобод, які виборов собі український народ. Сповняючи цей наш святий обов'язок, ми повинні створити таку силу, яка змогла б допомогти українському народові здобути і закріпити те все, що було проголошено в Третім Універсалі..." [14, с.222]. Відозву підписали І. Лизанівський, Г. Лисенко, Ф. Черник, М. Низкоклон, І. Чмола, Є. Коновалець і Р. Дашкевич. З ініціативи Генерального військового секретаріату командиром було призначено старшину російської армії О. Лисенка.

Першими, хто зголосився до Галицько-Буковинського куреня Січових Стрільців, були військовополонені дарницького табору, ініціативу яких підтримали О. Лисенко і Р. Дашкевич. Побувавши у таборі 18 листопада 1917 р., вони переправили 22 військовополонених до казарм на вул. Пирогівській у Києві [16, с. 8; 3, с. 16]. На кінець листопада 1917 р. курінь нараховував 60–80 осіб, а до кінця грудня близько 500 осіб [3, с.19].

Загалом події листопада 1917р. позначились і на формуванні загальноукраїнської стрілецької ідеї на Наддніпрянській Україні, яка, за словами В.Кучабського, проголошувала, що: "Всеукраїнська національно-державна ідея не орієнтується ні на кого, крім бажання й збройної сили української нації. Ця ідея не знає ніяких, ні "австрійських" ані "російських" українців, а знає лише всеукраїнський нарід, для якого надзбручанський кордон не існує. Вона знає теж один інтерес – національно-всеукраїнський" [8, с.5].

Проте, характеризуючи початковий етап діяльності Галицько-Буковинського куреня Січових Стрільців у Києві, варто зауважити, що він нічим не відрізнявся від діяльності інших українських військових частин і чітко відображав недоліки української армії. А саме, відсутність дисципліни, боєздатності, деморалізація, дезертирство, популярність більшовицької пропаганди тощо. Вплив військових рад і виборність старшин сприяли дезорганізації цієї формації на етапі становлення.

Таку тенденцію розвитку Галицько-Буковинського куреня Січових Стрільців було кардинально змінено з часу, коли курінь очолив Є. Коновалець, який закликав приєднатися до організації стрілецького руху полонених старшин галицьких січових стрільців з табору в

Дубовці. Ця група січовиків у складі А. Мельника, Р. Сушка, Д. Герчанівського, В. Кучабського, П. Пасіки та інших прибула до Києва на початку січня 1918 р. і разом з Є. Коновальцем, Р. Дашкевичем, І. Чмолою, Ф. Черником розпочали створення найбоєздатнішої частини Армії Української Народної Республіки [12, с.489]. Слід додати, що боєздатну основу також становили полонені січовики, що працювали у копальнях на Криворіжжі, які прибули 1 січня 1918 р. до Києва у кількості 26 осіб на чолі з О. Думінім і Є. Скалієм [17, с.386].

Поштовхом до проведення реорганізації Галицько-Буковинського куреня Січових Стрільців стала ухвала рішення 4 січня 1918 р. Генеральним Секретарем Військових справ М. Поршем про демобілізацію українських частин і створення з них загонів міліції, а також початок першої українсько-більшовицької війни [1, с. 159]. Вже на початок 1918 р. особовий склад куреня нараховував приблизно 600 стрільців. Тому 6 січня 1918 р. у Духовній семінарії було скликано збори, на яких був присутній весь особовий склад на чолі з Є. Коновальцем, М. Порш, командувач Київського військового округу М. Шинкар, делегати Всеукраїнської та Київської Ради Військових депутатів [12, с.490].

Тверда позиція Є.Коновальця на цих зборах дозволила більшості голосів (650 – за, 83 – проти) [3, с.21] змінити повноваження військової ради куреня, яка повинна була безпосередньо підпорядковуватися старшинам, призначених командуванням. Галицько-Буковинський курінь Січових Стрільців перейменовувався у 1-й курінь Січових Стрільців, що давало змогу приймати до складу наддніпрянців, а також у майбутньому формувати наступні курені [12, с.491]. На зборах було сформовано новий склад стрілецької ради, до якої увійшли: Є. Коновалець – голова, А. Мельник – заступник голови, І. Чмола, Ф. Черник, В. Кучабський, К. Воевідка та Р. Сушко. Стрілецька Рада була уповноважена займатись ідеологічною, політичною та організаційною роботою і бути дорадчим органом команди куреня. До складу ради мали право обиратися командир куреня, командири сотень, а також старшини, яких обирали вищеназвані члени стрілецької ради [12, с.491]. Також на зборах було запропоновано всім січовикам підписати

заяви, в яких вони погоджувались воювати проти Австрії, якщо буде такий наказ, а також беззастережно виконувати накази командирів.

Після цих зборів 1-й курінь Січових Стрільців, сформований за зразком Легіону УСС мав таку структуру: командир Є. Коновалець (керував загальними організаційними і політичними справами, при співпраці зі стрілецькою радою), А. Мельник (командував куренем піхоти), М. Матчак (курінний ад'ютант) [14, с.225], Г. Глаткий (начальник канцелярії), І. Даньків (начальник господарської частини) [9, с.192]. Курінь піхоти складався з двох сотень, кожна з яких налічувала 200 стрільців, першу сотню очолював Р.Сушко, другу сотню – І.Чмола. Було сформовано запасну сотню у кількості 100 стрільців під командуванням В.Кучабського та сотню скорострільів у кількості 150 стрільців під командуванням Ф.Черника та гарматну батарею на чолі з Р. Дашкевичем [14, с.225]. Завершальним моментом формування стало видання статуту 1-го куреня Січових Стрільців, який був новаційним для тогочасної української армії. Так, зокрема в 7-й статті говорилося: “Виховання Січового Стрільця повинно викликати в ньому в першу чергу почуття особистої честі, в другу – почуття гордості на Січове Стрілецтво, бо це необхідні і підставі прикмети доброго вояка. Інтенсивною культурно-освітньою працею слід поширити світогляд Січового Стрільця, бо чим вояк більше освічений, тим кращий” [14, с.227].

Отже, збори 6 січня 1918 р. завершили процес становлення стрілецького руху на Наддніпрянщині. Після проведеної реорганізації 10 січня 1918р. перша сотня під командуванням Р.Сушка була відправлена на допомогу Кошу Слобідської України під Полтаву [2, с.57], де брала участь у боях за місто до 17 січня, до моменту вибуху більшовицького заколоту в Києві [1, с.162].

Отже, процес становлення військової формації січових стрільців галицького зразка на Наддніпрянщині пройшов шлях від самоорганізації у таборах для військовополонених Росії до визнання і легального утвердження як окремої української військової одиниці. При тому за короткий період часу на етапі організаційного становлення шляхом реор-

ганізації командної, ідеологічної, структурної основ, командний склад куреня січових стрільців, на чолі з Є.Коновальцем, зумів ввести в курені сувору військову дисципліну, що дозволило створити високоорганізоване та боездатне військове формування армії УНР, яке у своїй діяльності опиралося на високі ідеї національної свідомості та державницькі переконання.

1. Голубко В. Армія УНР 1917 – 1918. – Львів, 1997. – С. 288.
2. Литвин М., Науменко К. Історія Галицького Стрілецтва. – Львів, 1990. – С. 200.
3. Добня В. Січові Стрільці Київського формування у визвольних змаганнях 1917 – 1920 років. – К., 2002. – С. 218.
4. Задунайський В. Збройні сили УНР (1917 – 1920). Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 1995. – С. 23.
5. Коновалець Є. Причинки до історії української революції. – Львів, 2000. – С. 64.
6. Довідник з історії України / За ред. І.Підкови, Р.Шуста. – К., 2002. – С. 144.
7. Кедровський В. 1917 рік. Спогади. – Вінніпег, 1967. – С. 526.
8. Кучабський В. Корпус Січових Стрільців. Військово-історичний нарис. – Чикаго, 1969. – С. 664.
9. Герчанівський Д. З Євгеном Коновальцем за державну незалежність України (1917 – 1919 рр.) // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С.178–219.
10. Сватко Я. Євген Коновалець творець ОУН. – Львів, 2003. – С. 64.
11. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 368.
12. Гелей С., Кучабський Ю. Василь Кучабський. Наукова спадщина. Сторінки життя. – Львів, 1998. – С. 744.
13. Грицай О. Життя і діяльність Євгена Коновальця до революції 1917 року // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен, 1974. – С. 17–44.
14. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. – Нью-Йорк, 1956. – С. 360.
15. Солдатенко В.Ф. Центральна Рада та українізація армії // Український історичний журнал. – № 6, 1992. – С.26–40.
16. Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за золоті Київські ворота. – Нью-Йорк, 1965. – С.206.
17. Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія українського війська. – Львів, 1936. – Ч.2. – С. 293–576.
18. Грицак Я. Нариси історії України. Формування української нації ХІХ–ХХ ст.—К., 1996. – С.360.
19. Народна Воля. – 27 (14) листопада. – 1917.